

THE LIFETIME OF POPULATION OF CHERNYAKHOV CULTURE
(APPROACH TO PALEODEMOGRAPHIC RESEARCH)

One of the problems of paleodemography is to reveal lifetime peculiarities of ancient culture carriers. The use of statistical methods and mathematical models in solution of these problems permits a considerable broadening of the ideas on demographic processes occurring in the Middle Dnieper and Black Sea territories in the first millenium A. D.

The analysis of the sex-age structure of people buried in the Chernyakhov sepulchres of the Ukraine has assisted in determining their mean lifetime which varies within 32-40 years. Comparative data evidence for a typical character of these indices for the epoch considered. Lack of material and biritualism of funeral rite decrease the accuracy of results. But the use of different methods of the data analysis has permitted them to be revised and, moreover, made it possible to methodically determine the fitness of these or other samples for paleodemographic reconstructions.

Одержано 25.06.87.

**Поховання скандинавів
на Півдні Київської Русі**

О. П. Моця

Публікація присвячена розгляду поховань, виявлених на південноруських землях, які, найвірогідніше, були залишені скандинавами.

Вивчення історичних процесів становлення східнослов'янського суспільства наприкінці I тис. н. е. та участі в них вихідців із різних європейських регіонів залишається актуальним завданням історичної науки¹. Не останнє місце у цих дослідженнях посідає питання про роль вихідців із Скандинавії у подіях середньовічних часів на території Східної Європи, зокрема на південноруських землях.

Як справедливо зазначав М. А. Алпатов: «Варязьке питання народилося не в Києві в літописні часи, а в Петербурзі у XVIII ст. Воно виникло як антируське явище і виникло не в сфері науки, а в галузі політики»². Наукові розробки на сучасному рівні спростували більшість положень класичного норманізму. Було доведено, що русько-скандинавські відносини набували багатогранних форм, які лише поступово розкривали себе. Взаємозв'язок був вигідним для обох сторін³.

Для сучасного наукового аналізу багатьох сторін слов'яно-варязьких стосунків є важливим уточнення реального складу джерелознавчих матеріалів. Однією з таких груп археологічних пам'яток на південноруській території є поховання скандинавів, які неодноразово, проте фрагментарно, використовувалися в наукових працях. Їх загальна характеристика і є метою нашого дослідження.

Повернення до згаданої групи пам'яток викликано ще й тим, що останнім часом у деяких зарубіжних виданнях по відношенню до східнослов'янських старожитностей просто повторюються думки, викладені більш як півстоліття тому, коли критерії ще були не розроблені до кінця⁴.

¹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории.— К., 1987.— С. 35.

² Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVIII — первая половина XIX в.).— М., 1985.— С. 14.

³ Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 274.

⁴ Gräslung A. The Burial Customs // Birka IV.— Uppsala, 1981.— P. 45—47.

Розглядаючи пам'ятки кінця I тис. н. е., при інтерпретації етнічної належності окремих поховальних комплексів ми порівнювали їх з більш ранніми, а також синхронними з розглянутою територією. Якщо основні елементи знаходили аналогії в східнослов'янських похованнях, вони інтерпретувались як автохтонні. Все ж вдалося виявити групу могил, які, найвірогідніше, були залишені скандинавами. Коротко їх охарактеризуємо.

У м. Вишгороді (Київської області) 1985 р. на відстані 2,5 км на південний схід від давньоруського городища (залишки літописного града) при будівельних роботах виявлено людські кістки, черепахоподібну фібулу (тип 51 за Я. Петерсеном), брактеат, скроневе кільце з пастовими намистинами. Всі речі тепер зберігаються у Вишгородському краєзнавчому музеї. Як відомо, черепахоподібні фібули були обов'язковим атрибутом жінок-скандинавок, тому вишгородське поховання можна віднести до скандинавського⁵.

Із поховань київських могильників, систематизованих свого часу М. К. Каргером⁶, кілька також можна віднести до скандинавських. Це парне поховання чоловіка, що лежав на правому боці, та жінки, яка сиділа біля нього (рис. 1). Така поза жінки трапляється у більшості поховань, зокрема, на могильнику Бірка. Там зафіксовані і чоловічі поховання саме на боці⁷, а не в типовому для слов'ян витягнутому на спині стані. Широко відомий із скандинавських поховальних комплексів і звичай псувати зброю, що мало місце в одному з поховань на київській Горі (садиба Трубецького). Небіжчика було поховано у шиферному саркофазі, стінки якого скріплювали залізнi пластини. Біля небіжчика виявлено уламок мармурового хрестика і зігнутий навпіл меч. Ще у двох київських жіночих похованнях (124 та 125 в районі сучасної вул. Фрунзе) серед різноманітних прикрас і елементів одягу знайдено черепахоподібні фібули. Ймовірно, що це також були скандинавки.

До норманських поховань ми відносили свого часу і поховання⁸ на київській горі Юрковиця, де, за попередньою інформацією, було знайдено ніж з горбатою спинкою, характерний для Північної Європи. Після проведення реставраційних робіт цей факт не підтвердився⁸.

На околиці Києва, в Китаєві, на початку XX ст. А. Д. Ертель розкопав кілька курганів з трупопокладеннями у дерев'яних човнах⁹.

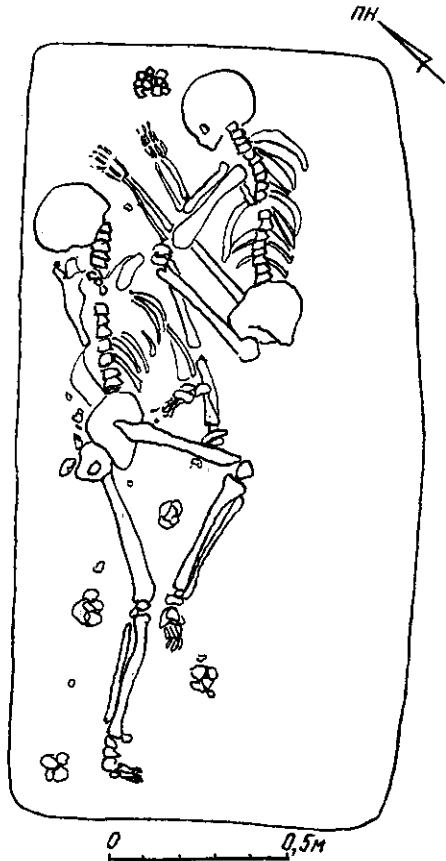

Рис. 1. Поховання III київського некрополя (план).

⁵ Шаскольский И. П. *Норманская теория в современной буржуазной науке.*— М.— Л., 1965.— С. 120, 121; Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе.*— Л., 1985.— С. 244.

⁶ Каргер М. К. *Древний Киев.*— М.— Л., 1958.— Т. 1.— С. 127—230.

⁷ Славяне и скандинавы.— С. 279; *Arbman H. Birka. Sveriges äldsta handelsstad.*— Stockholm, 1939.— S. 77.

⁸ Моця О. П. *Питання етнічного складу населення давнього Києва (за матеріалами некрополів)* // *Археологія.*— 1979.— Вип. 31.— С. 32; Максимов Є. В., Орлов Р. С. *Могильник X ст. на горі Юрковиці у Києві* // *Археологія.*— 1982.— Вип. 41.— С. 64, 67.

⁹ Кубишев А. І. *Стародавній Китаїв* // *Археологія.*— 1964.— Вип. 17.— С. 52.

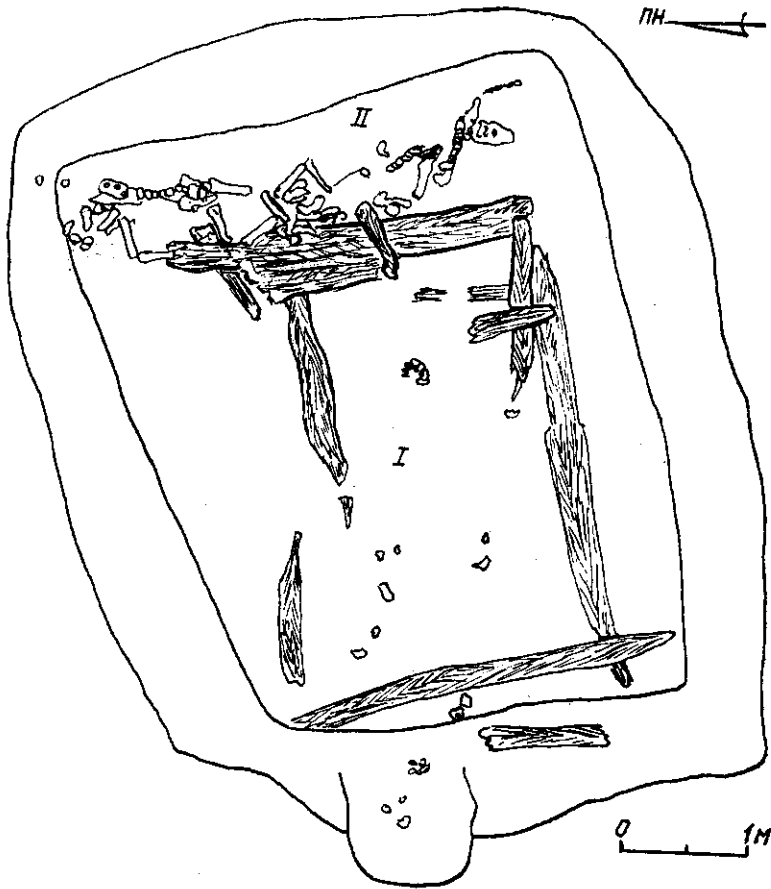

Рис. 2. План поховання в кургані 17 «старого кладовища в Берізках» в Чернігові: I — пограбована камера-зруб, II — кістяки коней і людини за межами зрубу.

Аналогічний обряд, характерний для археологічних пам'яток Швеції, Норвегії, Данії, неодноразово описаний у середньовічних сагах. Можливе припущення, що серед жителів Китаївського комплексу на межі I і II тисячоліть мешкала і група вихідців із Скандинавії, що ховала своїх небіжчиків за канонами і правилами своїх вірувань.

Відомі поховання норманнів і на Лівобережжі Дніпра, зокрема на могильниках літописного Чернігова¹⁰. Так, у кургані 11 на Болдіних горах на краю пограбованої могильної ями було знайдено кістяк коня, що лежав на правому боці з витягнутими у напрямі до центру кургану ногами. Біля черепа і з боків тулуба виявлено залишки зрубі. В кургані 17 «Старого кладовища в Берізках», також пограбованому, за межами основної камери-зрубу, між дерев'яною стінкою і земляним краєм могильної ями, теж лежали два загнуданих коні, а під їх кістяками — скелет людини (вірогідно, слуги) (рис. 2). Поховання коней на спеціальних земляних виступах або в окремих приміщеннях в ногах небіжчиків відомі з середньовічних некрополів скандинавів¹¹. Слов'яни також ховали забитих коней у ногах багатих небіжчиків, проте клали їх просто на землю, не вдаючись до якихось спеціальних конструкцій. Розміри поховальних споруд у розглянутих чернігівських курганах (дерев'яні зруби 2,8×2,4 та 5×3,8 м), а також залишки супроводжуючо-

¹⁰ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли.— М., 1908.— 24 с.; Бліфельд Д. І. Давньоруський могильник у Чернігові // Археологія.— 1965.— Вип. 18.— С. 127—131.

¹¹ Лебедев Г. С. Разновидности обряда трупосожжения в могильнике Бирка // Статистико-комбинаторные методы в археологии.— М., 1970.— С. 181; Arbman H. Op. cit.— S. 76.

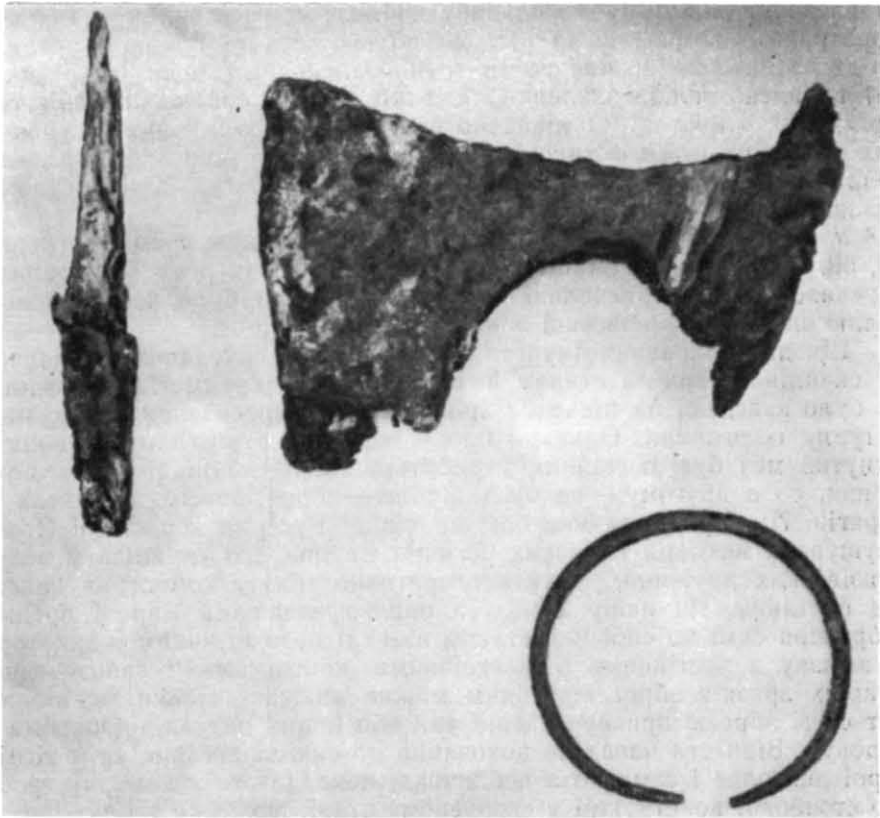

Рис. 3. Поховальний інвентар з кургану 10 Табаївського могильника.

го інвентаря дозволяють трактувати їх як поховання воїнів — представників високих прошарків давньоруського суспільства.

Ще два вірогідно скандинавських поховання досліджено на курганному могильнику в с. Табаївка Чернігівської обл.¹² Саме кладовище було некрополем літописного града Оргоща. В одному з курганів (№ 1), частково знищеному, серед різноманітного інвентаря (зброя, кераміка, кістки коня, птахів), що залишився після виконання обряду кремації, виявлено залізні заклепки — необхідний елемент човна, в якому, можливо, спалили небіжчика. В іншому похованні (курган 10) трапились залишки інгумації у зрубній гробниці. Серед предметів інвентаря (сбюкира, ніж, уламки посуду) знайдено і срібний браслет (рис. 3). Такі прикраси носили чоловіки не тільки в скандинавських країнах, а й у прибалтійських районах¹³, але там небіжчиків клали головами в східному, а не як у Табаївці, західному напрямку. Крім того, у прибалтійському регіоні невідомі і підкурганні камерні гробниці кінця I тис. н. е.

Відносно останнього небіжчика слід зазначити, що поховання через якийсь час після похорону було пограбоване: в напрямку голови похованого виявлені сліди грабіжницького розкопу, від самого черепа збереглася лише нижня щелепа. Можливо навіть, що поховання пограбував хтось із присутніх на похоронах, який точно знав, де слід копати, щоб забрати коштовні шийні прикраси типу гривні чи добрий шолом.

Найбільше скандинавських поховань на південноруській території

¹² Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. // АП УРСР.— 1955.— Т. 5.— С. 16, 17; Коваленко В. П., Моця А. П. Отчет о раскопках Чернигово-Северской экспедиции в 1985 р. // НА ИА АН УССР.— 1985/19.— 48 с.

¹³ Шноре Э. Д., Зейд Т. Я. Нукшинский могильник // МИА Латвийской ССР.— 1957.— Т. 1.— С. 20, 28.

виявлено на відомому могильнику поблизу с. Шестовиця¹⁴. Тут в меморативному комплексі на честь загиблого десь на чужині (курган 33) та двоох могилах із залишками трупоспалень на сторони (кургани 9 і 23) виявлено залізні заклепки від човнів, в яких спалювали небіжчиків. Крім того, у кургані 33 знайдено набір гральних скляних фігурок різних кольорів і форм, а також кістка для кидання у вигляді паралелепіпеда з очками на довгих площинах. Відомо, що гра із застосуванням вказаних речей на Русь потрапила зі Скандинавії¹⁵.

У кількох поховальних комплексах за обрядами кремації (кургани 53, 59, 69, 92) та інгумації у підкурганній ямі (курган 78) трапились черепахоподібні та невеликі круглі фібули, що були неодмінною деталлю одягу скандинавської жінки.

Ще два поховання (курган 58; курган 61, поховання 4) віднесено до скандинавських за станом виявлених у них предметів озброєння, — як було заведено на півночі Європи, під час проведення поховального ритуалу їх згинали. Однак, якщо у першому з розглянутих випадків зігнутий меч був звичайним атрибутом воїна скандинавського походження, то в другому — це була шабля — зброя, зовсім не типова для варягів. Ймовірно, тактика бою на півдні Русі, на кордоні зі Степом, змущувала вихідців із різних регіонів Європи, які служили у великокнязівських дружинах, досить оперативно міняти озброєння залежно від обставин. На нашу думку, в ранньофеодальній Європі предмети озброєння самі по собі перестають взагалі бути етнічним індикатором. У зв'язку з постійними різноетнічними контактами і запозиченнями кращих зразків зброї відмінним можна вважати тільки те, як поведуться зі зброєю при проведенні тих або інших ритуалів (зокрема похорону). Віднести наведене поховання до скандинавських крім зігнутої зброї дозволяє і сама поза небіжчика, покладеного у камерну гробницю стовбової конструкції у скорченому стані, що дуже характерно для поховань у камерних гробницях Бірки¹⁶. Ще два поховання (кургани 36 та 98) як і згадані чернігівські, також віднесено до скандинавських, за ознакою розташованих у ногах парних поховань коней на спеціальних земляних приступках.

Цікаво, що в шестовицьких курганах поховано рівну кількість скандинавів чоловічої і жіночої статі: 5 наведених курганів (53, 59, 69, 78, 92) містили поодинокі жіночі поховання, а ще 5 (кургани 9, 23, 33, 58, 61) — поодинокі чоловічі. Та й у парних похованнях (кургани 36 і 98) виявлено два жіночі і два чоловічі кістяки. Можливо, цей факт вказує на те, що воїни-професіонали у першому поколінні приходили на південь Давньоруської держави із своїми жінками (або наложницями), а вже у другому поколінні починалася їх асиміляція слов'янами. Говорити про професію найманців дають можливість знахідки зброї, зафіксованої у більшості скандинавських поховань Шестовицького некрополя. Деякі з них (поховання в курганах 36, 98) досягали значного положення в суспільстві того часу. Про це свідчать як розміри дерев'яних поховальних камер (відповідно 2×3, 2, 5×4 м), так і багатство та різноманітність супроводжуючого інвентаря.

Крім розглянутих до поховань за обрядом кремації у дерев'яному човні віднесено також одне поховання з с. Білгородка Київської обл. (літописний Білгород). Однак при детальному вивченні матеріалів розкопок виявилось, що для такого визначення немає вагомих підстав. Справа у тому, що деталі поховального майданчика — овальна яма, глиняні вальки, прямокутне земляне підвищення¹⁷, а також велике скупчення білого посуду не мають аналогій у похованнях на території Скандинавії.

¹⁴ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці.— К., 1977.— С. 3—230.

¹⁵ Корзуніна Г. Ф. К истории игр на Руси // СА.— 1963.— № 4.— С. 85—102.

¹⁶ Gräslund A. Op. cit.— P. 37, 38.

¹⁷ Мезенцева Г. Г. Отчет о работе Белгородской археологической экспедиции Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко в 1976 г. // НА ИА АН УССР.— 1976/75. С. 11.

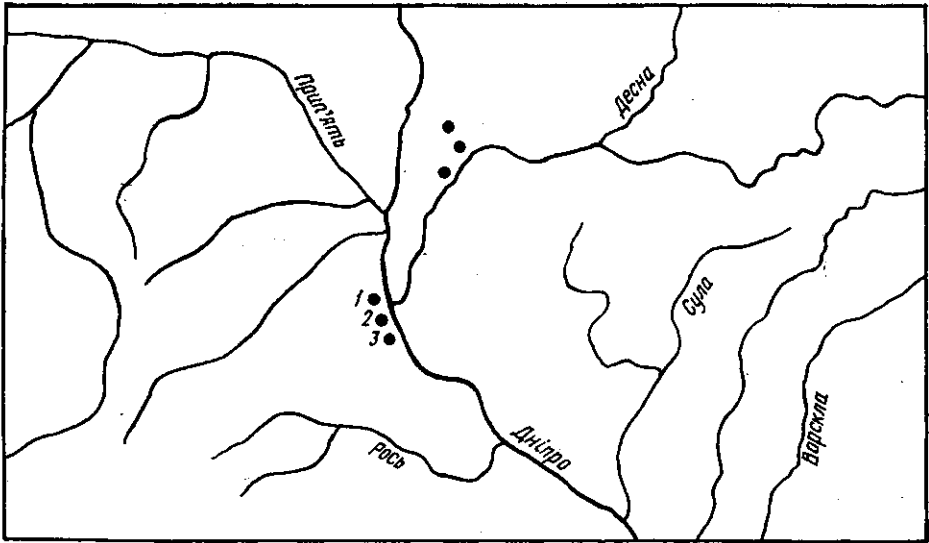

Рис. 4. Поховання скандинавів на південноруських могильниках X ст.: 1 — Вишгород, 2 — Київ, 3 — Кутаїв, 4 — Чернігів, 5 — Табаївка, 6 — Шестовиця.

Як видно з наведених матеріалів усі відомі сьогодні поховання скандинавів на півдні Русі (понад двох десятків могил) зафіксовані у басейнах Дніпра і Десни, на околицях Києва та Чернігова (рис. 4). Їх зовсім немає біля третього важливого центру «Руської землі» — літописного Переяславля (сучасне м. Переяслав-Хмельницький). Відносяться вивчені поховання виключно до X ст. Як і на могильниках Скандинавії, відзначається різноманітність способів поховання: кремація на стороні і на місці поховання, в човнах, підкурганних ямах. Слід підкреслити, що з семи могильних ям, стінки яких було обкладено деревом (Чернігів, Табаївка, Шестовиця), тільки в одній (Шестовиця — курган 61) зафіксовано сліди стовбової конструкції. Це не дає підстав розглядати згаданий елемент обладнання поховальної споруди як етно-визначальний: зруб — поховання слов'янина, стовпова конструкція — скандинава¹⁸.

Всі матеріали стверджують, що роль норманського компонента в історичних подіях кінця I тис. н. е. на землях Північної Русі була значно вагомішою, ніж на півдні країни. Крім літописних повідомлень про активні контакти слов'ян і скандинавів у районі Ладози і Новгорода свідчать розглянуті вище факти: у Середньому Подніпров'ї (не говорячи вже про всі південноруські землі) могил норманнів виявлено у кілька разів менше, ніж у верхів'ях Дніпра, Волги, на Волхові. Так, у Гніздовському могильнику під Смоленськом їх виявлено понад 40, близько 40 комплексів — на Тімерівському, Михайлівському, Петрівському могильниках під Ярославлем, ще 15 — у фінно-угорському середовищі південно-східного Приладожжя, близько 20 могил — у Старій Ладозі і Пскові. У деяких випадках на півночі Східної Європи зафіксовано також поховальні комплекси із змішаними, насамперед фінно-угорськими та варязькими, рисами обрядовості. Крім того, у кількох ранньоміських центрах північних районів Русі відомі і житла скандинавів¹⁹, чого не відзначено поки що на археологічних об'єктах південно-русських земель.

Слід зазначити, що і давньоскандинавські писемні джерела фіксують більш тісні зв'язки населення північних східнослов'янських об-

¹⁸ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси.— Л., 1978.— С. 12.

¹⁹ Кочуркина С. И. Юго-восточное Приладожье в X—XIII вв.— Л., 1973.— С. 60; Авдусин Д. А. Скандинавские погребения в Гнездове // Вестник МГУ.— История.—

ластей зі своїми сусідами. Привертає увагу той факт, що про Київ — столицю східнослов'янської держави, немає згадок ні у рунічних написах X—XI ст., ні в скальдичних віршах X—XII ст., ні в королівських сагах (за винятком «Пасма про Еймунда»). Що ж до Новгорода, то в згаданих скандинавських джерелах фіксуються навіть деталі його історичної топографії (є кілька згадок про торгівлю площу міста). Ще одним свідченням про слабкі інформаційні зв'язки Скандинавії з середньодніпровським регіоном Русі є описання сватання до дочки Ярослава Мудрого Єлизавети норвезького конунга Харальда 1043 р., по його поверненні із Константинополя. В кількох сагах — «Гнила кожа», «Гарна кожа», «Хеймскрінгла» — зазначається, що Ярослав приймає гостя в Хольмгарді (тобто Новгороді), хоч починаючи з 1019 р. він посідав великокнязівський престол у Києві. Більш того, саги, які аж занадто уважні до генеалогії своїх героїв, зовсім не знають родоводу князя Володимира Святославича, в дружинах якого служило багато вихідців із Скандинавії²⁰.

На перший погляд парадоксально: під Києвом і Черніговом за даними археологічних пам'яток норманни перебували (і не тільки мешкали, а й вмирали, були тут похованими), а писемні джерела про це мовчать. Нам вважається, що пояснити наведений феномен можна характером контактів варягів і слов'ян на півночі та півдні Київської Русі. У першому випадку кількість скандинавів була значно більшою, на певному етапі вони активно втручалися в політичні події, постійно торгували, оселялися серед слов'янського населення. Однак, якщо їх примушували обставини, то відносна географічна близькість дозволяла їм повертатися до себе на батьківщину.

На півдні обставини склалися інакше. Тут, у зв'язку з подальшим ствердженням слов'янської державності варяги в основному виконували волю великих князів, їм набагато рідше вдавалося приймати самостійні рішення, а при не вигідній ситуації — розривати домовленість і повертатися на батьківщину (якоюсь мірою легше було навіть потрапити до Константинополя). У той же час природні умови і розвиток феодалних відносин стабілізували положення найманців, а добра служба гарантувала (чого не було часто на батьківщині) добробут не тільки воїнові, а й його нащадкам. Досить, як приклад, згадати відомого з літописів воеводу Свенельда з його родиною.

На наш погляд, вихідці із Скандинавії на півдні Київської Русі здебільшого залишилися назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) асимілювалися автохтонним населенням. Звичайно, між Києвом і скандинавськими країнами існували жваві політичні та економічні контакти, про що свідчать численні історичні дослідження. Але тут не було, як на півночі Русі, значної кількості людей, які поверталися додому за море і своїми розповідями створювали фактичну основу майбутніх середньовічних писемних джерел та переказів.

А. П. Моця

ПОГРЕБЕНИЯ СКАНДИНАВОВ НА ЮГЕ КИЕВСКОЙ РУСИ

В разные годы на могильниках Среднего Поднепровья (Вышгород, Киев, Китаев, Чернигов, Табаевка, Шестовица) было исследовано свыше 20 подкурганых захоронений, которые по ряду характерных признаков отличаются от общей массы восточнославянских погребений. Аналогичны этим комплексам известны на могильниках средневекового времени на территории Скандинавии. Можно предполагать, что варяги,

1974.— № 1.— С. 74—86; Кирпичников А. Н., Лебедев Г. С., Булкин В. А., Дубов И. В., Назаренко В. А. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения // КСИА АН СССР.— 1980.— Вып. 160.— С. 27—31; Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 208—223; Славяне и скандинавы.— С. 208—212, 216.

²⁰ Глазырина В. Г., Джаксон Т. Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности.— М., 1987.— С. 7—128.

служивши в великокняжеских дружинах, в значительном количестве оставались жить на южнорусских землях. В дальнейшем (вероятно, начиная со второго поколения) они ассимилировались автохтонным населением.

A. P. Motsya

SCANDINAVIAN BURIALS IN THE SOUTH OF THE KIEV RUS

Above 20 sub-barrows differing in a number of peculiar attributes from the total quantity of the Eastern Slavonic burials have been distinguished in burials of the Middle Dnieper Area (Vyshgorod, Kiev, Kitaev, Chernigov, Tabaevka, Shestovitsa). Analogies to these complexes are known in burials of the Medieval time in the territory of Scandinavia. It supports a supposition that Varangians who served in the Grand Prince's armed forces remained living in the South Russian territory in considerable quantities. Further (probably beginning from the second generation) they assimilated with the autochthonous population.

Одержано 15.03.1988

У ВИДАВНИЦТВІ «НАМКОВА ДУМКА» ВИЙДЕ У 1990 р. КНИГА

Кривинський С. Д., Буйських С. Б., Отрешко В. М.
АНТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ НИЖНЕГО ПОВУЖЬЯ (АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА).
10 ч. р. іл. 2 крб.

Моніографія є першим в історіографії найбільш вичерпним зведенням-довідником з античної археології Нижнього Побужжя, де на сучасному рівні зібрані й ретельно систематизовані всі накопичені дані про понад 300 античних сільських поселень Ольвійської держави різних епох — від VI ст. до н. е. до початку IV ст. н. е. Характеристика поселень вміщує в себе місцезнаходження, топографію, розміри, дані про культурний шар, історію дослідження, основні підсумки досліджень, що знайшли відображення в наукових звітах та літературі, тривалість за речовим комплексом. Визначено палеозоологічні та палеоботанічні матеріали з розкопок поселень. Книга ілюстрована.